

STAN BADAŃ NAD POLSKĄ TEOLOGIĄ MORALNĄ XVII W.

Niezbędnym czynnikiem właściwego uprawiania nauki jest znajomość, przynajmniej ogólna, jej przeszłości. Bez tego nie można ani w pełni zrozumieć aktualnych problemów danej dyscypliny, ani też trafnie planować jej dalszego rozwoju. Badając teraźniejszość i wybierając myślami w przyszłość nie wolno zapomnieć o tych, którzy życiem i wkładem swej pracy doprowadzili naukę do jej aktualnego stanu. W każdym fakcie na płaszczyźnie naukowej, choćby najbardziej odkrywczym, tkwi wiele elementów wypracowanych przez poprzednie pokolenia uczonych. Postulat badań nad przeszłością nauk teologicznych w Polsce, wysunięty w początkach XIX stulecia przez F. Bentkowskiego († 1852), jest ciągle podejmowany przez wielu autorów aż do naszych czasów.¹ Również w odniesieniu do teologii moralnej wysuwa się konieczność gruntownego przebadania całej tradycji, a więc kierunków, idei oraz poglądów poszczególnych moralistów, aby na tej podstawie stworzyć właściwy obraz ewolucji tej dyscypliny.² Wynikiem zbyt pobieżnych i niepogłębionych badań była dość długo utrzymująca się negatywna opinia o polskiej kulturze XVII w. Podobnie w zakresie teologii zbyt łatwo przechodzono dotąd nad „epoką jezuicką” do porządku dziennego. Współczesny badacz tego okresu spotyka nazwiska i problemy zupełnie nie opracowane. Tymczasem potrzebne i celowe jest zwrócenie uwagi także na autorów mniej znanych czy mało oryginalnych, ponieważ tworzą oni określony obraz poziomu nauki danej epoki. Podejście historyczne pozwoli nie tylko lepiej wnikać w ówczesną rzeczywistość, ale umożliwi także znalezienie właściwego kry-

¹ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, t. 2, 1814 s. 473.

Por. A. Janssen, *Pour l'histoire de la theologie morale*, EThL 33 (1957) s. 736; B. Häring, *Heutige Bestrebungen zur Vertiefung und Erneuerung der Moraltheologie*, SMor 1 (1962) s. 17. 21.; *Powołanie chrześcijańskie, Zarys teologii moralnej*, t. 1. Opole 2 (1978) s. 30 n.

terium dla odróżnienia tego, co zmienne, od tego, co niezienne w chrześcijańskiej moralności.³

Badania nad dziejami polskiej teologii moralnej posiadają już pewien dorobek, który spełnia wysuwane od dawna postulaty badawcze w tym zakresie.⁴ Zwłaszcza teologia moralna XVII w. doczekała się wielu opracowań o różnym charakterze. Warto te osiągnięcia usystematyzować, co pozwoli na zorientowanie się w aktualnym stanie badań zarówno nad ogólnymi dziejami dyscypliny w Polsce, jak i nad poszczególnymi moralistami czy zagadnieniami tego okresu. Tego rodzaju próby były już podejmowane.⁵ Ostatnio jednak daje się zauważyć znaczne ożywienie badań nad tym etapem dziejów polskiej teologii moralnej i dlatego warto dokonać systematyzacji najnowszych osiągnięć badawczych w tej dziedzinie.

1. Opracowania ogólne

Znany mediewista M. Rechowicz zajął się dziejami tej dyscypliny w czterech artykułach omawiających historię teologii w Polsce. Przy tej okazji prostuje niektóre dawniejsze ustalenia na podstawie własnych szczegółowych badań lub opracowań innych specjalistów. W pierwszym z nich, stanowiącym syntetyczne ujęcie dziejów myśli teologicznej w Polsce, poruszył zagadnienia teologii moralnej XVII w. w minimalnym stopniu.⁶ W dwóch artykułach zamieszczonych w *Historii Kościoła w Polsce* (red. B. Kumor — Z. Obertyński) sformułował cenne uwagi natury ogólnej o teologii moralnej tego okresu. Dotyczą one szczególnie zagadnień humanizmu i ówczesnych prądów oraz ich wpływu na teologię polską, a tym samym także na teologię moralną która nie stanowiła wówczas odrębnej dyscypliny. Autor uważa Sz. S. Makowskiego za najwybitniejszego teologa XVII w., choć nie wspomina o nim jako o moralisście. Podkreśla zaangażowanie kaznodziejskie wielu moralistów (T. Młodzianowski, Morawski) oraz ocenia pozytywnie elementy ascetyczno-mistyczne w piśarstwie teologiczno-moralnym.⁷ Podobnie w opracowaniu wkiadu teologii do kultury świata wymienił wśród moralistów tylko Sz. S. Makowskiego i T. Młodzianowskiego, podkreślając zasługi tego ostatniego jako kaznodziei.⁸

³ Por. B. Häring, art. cyt., s. 17 n.; F. Greniuk, *Tomasz Młodzianowski teolog moralista*, Lublin 1974 s. 3.

⁴ Por. W. Wicher, *X. Szymon Stanisław Makowski, teolog moralista polski z XVII w.*, Kielce 1928 s. 5; J. Strojnowski, *Moralność na miarę naszych czasów*, Więź 11 (1968) nr 6 s. 79.

⁵ F. Greniuk, *Sian badań nad dziejami polskiej teologii moralnej XVII w.*, ACr 2 (1970) s. 329—341. Pewne drobne uwagi dotyczące niektórych późniejszych opracowań zawiera notatka informacyjna: J. Wicherowicz, *Z historii teologii moralnej w Polsce*, CT 47 (1977) nr 3 s. 83 nn.

⁶ M. Rechowicz, *Z dziejów myśli teologicznej w Polsce (1400—1939)*, AK 82 (1974) s. 15—34.

⁷ Tenże, *Dzieje polskiej nauki teologicznej (1506—1696)*. W: HKP, t. 1 cz. 2 (1974) s. 140—150. 396—404.

⁸ Tenże, *Z dziejów myśli teologicznej w Polsce (1400—1939)*. W: *Wkład*

W wydanych ostatnio polskich podręcznikach teologii moralnej, zgodnie ze zwyczajem, w początkowych partiach podaje się pewne wiadomości z dziejów tej dyscypliny. Opublikowany pośmiertnie podręcznik teologii moralnej fundamentalnej W. Wichra, wymienia nazwiska głównych polskich moralistów XVII w. oraz tytuły ich podstawowych dzieł. Zawiera jednak wiele błędnych dat i informacji, co wynika m. in. z niewykorzystania ustaleń innych badaczy. Na uwagę zasługuje fakt uwzględnienia także moralistów obrządku wschodniego, np. bazylianina Norolskiego.⁹ S. Witek w wydawanym podręczniku teologii moralnej bardzo krótko omawia dzieje teologii moralnej, nie czyniąc żadnych uwag o tej dyscyplinie na gruncie polskim w XVII w. Tylko pośrednio można do niej odnieść pewne informacje natury ogólnej.¹⁰

Natomiast autorzy zbiorowej edycji podręcznika teologii moralnej opartego na idei powołania poświęcają historii teologii moralnej sporo miejsca. W artykule na temat rozwoju teologii moralnej w epoce trydenckiej przy omawianiu wyodrębniania się teologii moralnej jako samodzielnej dyscypliny teologicznej podane są cenne informacje o polskiej teologii moralnej tego okresu. Podkreśla ono realizację przez polskich moralistów wymogów stawianych przez podręczniki *Institutiones morales* (Młodzianowski, Makowski) oraz włączanie do tej dyscypliny zagadnień ascetycznych i mistycznych (K. Druźbicki, M. Łęczycki, Mikołaj z Mościsk).¹¹

Pierwszą próbę syntetycznego zarysu dziejów polskiej teologii moralnej zawiera opracowanie F. Greniuka. Autor wyróżnił następujące okresy: od początków do końca XVI w., teologia kazuistyczna, recepcja tomizmu oraz czasy najnowsze. W drugim z tych okresów zarysował najpierw sytuację ogólną podkreślając rolę uchwał soboru trydenckiego, reform studiów u dominikanów i jezuitów oraz znaczenie nowego typu uprawiania teologii moralnej poprzez *Institutiones morales*. Następnie omówił ośrodki nauczania teologii moralnej. We wszystkich uczelniach, zarówno typu wyższego jak i seminaryjnego, prowadzono specjalne wykłady z teologii moralnej jako odrębnego przedmiotu teologicznego. Z kolei zajął się piśmiennictwem teologicznomoralnym XVII i XVIII w., wymieniając wszystkich ważniejszych moralistów polskich wraz z ich krótką charakterystyką oraz podaniem polskich tytułów, miejsc i dat pierwszych wydań ich dzieł. Przytoczył także tytuły dzieł, które poruszają zagadnienia teologicznomoralne teologów nie moralistów.¹² Drugą bardziej obszerną próbę syntezy kazuistycznej w tym okresie dał J. Bajda, którego rozprawa obejmuje: początki teologii kazuistycznej w Europie i w Polsce; przegląd literatury teologicznomoralnej; wnioski i postulaty. Autor omówił najpierw genezę teologii moralnej jako oddzielnej dyscypliny teologicznej, a następnie stan Kościoła i nauczania teologicznego w Polsce XVII—XVIII w. W części drugiej przedstawił głównych polskich moralistów rozpoczynając od Mikołaja z Mościsk. Przy każdym zamieścił dane biograficz-

Polaków do kultury świata (red. M. A. Krąpiec i in.). Lublin 1976 s. 345—375.

⁹ W. Wichra, *Podstawy teologii moralnej*, Poznań 1969 s. 45.

¹⁰ S. Witek, *Teologia moralna*, t. 1 cz. 1, Lublin 1974 s. 9 nn.

¹¹ *Powołanie chrześcijańskie*, dz. cyt. s. 39 n.

¹² F. Greniuk, *Zarys dziejów polskiej teologii moralnej*, RTK 22 (1975) nr 3 s. 5—21.

ne oraz omówił ich pisma. Wspomniał także dzieła autorów zagranicznych, które w tym okresie były powszechnie stosowane w nauczaniu teologii moralnej, np. *Medulla* Busembauma. Cenna jest zamieszczona na końcu dość obszerna bibliografia przedmiotu, chociaż nie została w pełni wykorzystana w samym artykule. Dotyczy to np. opracowań J. Kowalskiego. Z innych zastrzeżeń można wymienić zbyt małe uwzględnienie roli pionierów odnowy teologii moralnej w początkach XVII w., pominięcie Adama z Opátowa oraz brak konsekwencji w podaniu dat z życia poszczególnych moralistów, zwłaszcza dat ich śmierci (np. przy Grzegorz Tereckim)¹³.

2. Opracowania poszczególnych autorów

Postacią Tomasza Młodzianowskiego zajął się F. Greniuk w szeregu artykułów oraz w swej rozprawie habilitacyjnej.¹⁴ Ta ostatnia dzieli się na dwie części. Pierwsza zawiera *curriculum vitae* omawianego teologa w oparciu o bogaty materiał archiwalny. Wartościowa jest także próba nakreślenia osobowości Młodzianowskiego na podstawie ówczesnych opinii o nim oraz kazań, które zawierają wiele elementów autobiograficznych. Autor dokonał też pewnych uściśleń i sprostowań odnośnie do jego spuścizny pisarskiej. W części drugiej przedstawił T. Młodzianowskiego jako teologa moralistę na tle sytuacji w katolickiej teologii moralnej w Europie zachodniej na przełomie XVI i XVII w. tj. w momencie jej wyodrębnienia się z ogólnej teologii. Zwrócił przy tym uwagę na znaczenie pionierów odnowy teologicznej (J. Azor, P. Layman, T. Sanchez, W. Figliucci, H. Henriquez), dotychczas w literaturze polskiej prawie niedostrzegane. Wskazał też na głównych przedstawicieli teologii moralnej w Polsce, zwłaszcza z zakonu jezuitów. Następnie na tak zarysowanym tle zanalizował założenia metodologiczne i formalne teologii moralnej Młodzianowskiego, jej zasady poznania (Pismo św., tradycja, magisterium Kościoła, autorytet teologów), argumentację i język podkreślając zarówno dodatnie, jak i ujemne strony. Następnie zestawiał węzłowe zagadnienia tej teologii dzieląc ją na szczegółową i ogólną. Osobno zajął się traktatem kazuistycznym, w którym Młodzianowski wypowiedział się w pełni jako teolog moralista. Na końcu załączył chronologię jego życia oraz obszerny zestaw literatury i źródeł, w tym także niedrukowanych.

F. Greniuk opublikował też artykuł poświęcony życiu, działalności i pismom Adama z Opátowa. Szczególną uwagę zwrócił na *Tractatus de sacramentis*, Cracoviae 1642 oraz *Tractatus theologici*, Cracoviae 1644—1645, stwierdzając, że dla teologii moralnej cenniejsze są te ostatnie.¹⁵

¹³ J. Bajda, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII—XVIII wieku*. W: DTKP t. 2 cz. 1 (1975) s. 267—307.

¹⁴ F. Greniuk, *Stan badań nad Tomaszem Młodzianowskim TJ*, RTK 16 (1969) nr 3 s. 41—48; *Tomasz Młodzianowski TJ teolog-moralista z XVII w.*, RTK 17 (1970) nr 3 s. 39—52; *Teologia moralna Tomasza Młodzianowskiego TJ na tle epoki*, RTK 20 (1973) nr 3 s. 5—24; *Tomasz Młodzianowski teolog moralista*, Lublin 1974. Por. J. Pryszyk, *Rozprawa monograficzna o T. Młodzianowskim*, CT 45 (1975) nr 3 s. 86—89; J. Wichrowicz, art. cyt. s. 86; *Tomasz Młodzianowski* PSB, t. 21, Wrocław 1976 s. 425 n.

Bardziej szczegółowe badania nad tym samym teologiem podjął J. Bereziński wzorując się na pracy F. Greniuka o Młodzianowskim. Wydaje się, że w części poświęconej życiu i działalności omawianego autora zbyt szeroko ujął sprawę szkół nowodworskich, chociaż Adam z Opatowa był bardzo związany z tymi szkołami, a nawet pełnił wielokrotnie funkcję prowizora. W odróżnieniu od Greniuka w podziale zasad poznania teologii moralnej do tradycji zaliczył zgodę Powszechnego Kościoła, Magisterium Kościoła, autorytet Ojców Kościoła, teologów, autorów scholastycznych oraz historię Kościoła. Większą wagę przypisał jego sakramentologii ogólnej i szczegółowej.¹⁶ Z punktu widzenia dogmatyki sakramentologią Adama z Opatowa zainteresował się także E. Ozorowski, nie pomijając jednak jej aspektów teologicznomoralnych oraz aplikacji praktyczno-życiowych. Szczególnie przy poruszaniu zagadnień szafarza i podmiotu sakramentu oraz próbie oceny nauki Adama z Opatowa zwrócił uwagę na elementy jego teologii moralnej.¹⁷ Podobnie ten sam autor w artykule na temat życia i twórczości innego teologa tego okresu, Piotra z Poznania, poczynił pewne uwagi o jego teologii moralnej, uznając ją za bardziej zbliżoną do teologii dogmatycznej niż do prawa kanonicznego.¹⁸ Ostatnio J. Kowalski przypomniał postać Mikołaja z Mościsk, wybitnego moralisty dominikańskiego z przełomu XVI i XVII w. Opierając się na pieczołowicie zebranych materiale archiwalnym ustalił wiele faktów z jego życia oraz uściślił dane bibliograficzne. Cenne jest podanie przy poszczególnych wydaniach sygnatur bibliotecznych i miejsc, gdzie aktualne dzieła te można odnaleźć.¹⁹ Szkoda tylko, że autor nie wskazał sygnatur rękopisów Archiwum Dominikanów w Krakowie. Nie wykorzystał też drukowanego zbioru dokumentów prowincji polskiej dominikanów oraz części tych dokumentów udostępnionych w tymże archiwum w maszynopisie.²⁰ Dalszych uzupełnień dokonał J. Kowalski w biogramie tego teologa, zamieszczonym w *Polskim Słowniku Biograficznym*, gdzie krótko scharakteryzował również jego spuściznę pisarską, szczególnie podręczniki logiki oraz zamieścił obszerną literaturę.²¹ Przy tej okazji warto wspomnieć o wcześniejszym artykule tegoż autora na temat modlitwy wewnętrznej w pismach Mikołaja z Mościsk. Artykuł ten sygnalizował powiązania nurtu ascetyczno-miśtycznego z teologicznomoralnym u Mikołaja z Mościsk, a jednocześnie zależność jego doktry-

¹⁵ F. Greniuk, *Teologia moralna Adama z Opatowa*, RTK 23 (1976) nr 3 s. 5—15.

¹⁶ J. Bereziński, *Adam z Opatowa teolog-moralista, XVII wieku*, Lublin 1977 ss. XXX, 385 (mps ArKUL).

¹⁷ E. Ozorowski, *Nauka Adama Opatowskiego o sakramentach w ogólności*, STV 10 (1972) nr 1 s. 55—90.

¹⁸ Tenże, *Piotr z Poznania teolog polski XVII wieku*, STV 10 (1972) nr 2 s. 105—146.

¹⁹ J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559—1632)*, CzST 4 (1976) s. 147—164.

²⁰ *Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, t 1 (1225—1600), wyd. R. F. Madura, Roma 1972 ; t 2 (1603—1700), wyd. R. F. Madura (mps ArDomKr Pp 372 I—III).

²¹ J. Kowalski, *Mikołaj z Mościsk*, PSB. t. 21, Wrocław 1976 s. 128—130.

ny ascetyczno-mistycznej od teologii zachodniej.²² Pewne uwagi dotyczące twórczości teologicznomoralnej Mikołaja z Mościsk zawiera hasło opracowane przez S. Ziemskiego w słowniku filozofów polskich. Autor kładzie nacisk na zawarte w niej elementy obyczajowe i kulturowe.²³

3. Zagadnienia wybrane

Szczegółowe badanie poświęcone wybranym zagadnieniom teologii moralnej tego okresu są skąpe. Pewne wiadomości można znaleźć w opracowaniach dotyczących bezpośrednio innych zagadnień. Niemniej warto je zasygnalizować dla całości obrazu.

F. Greniuk w artykule na temat usamodzielnienia się teologii moralnej w XVII w. na Zachodzie Europy wspominał także o wpływie tych przemian na podręczniki polskich moralistów tego okresu. Zwrócił m.in. uwagę na wypowiedź prowincji polskiej z zakonu jezuitów odnośnie do projektu „Ratio et institutio studiorum”, obowiązującego w tym zakonie od 1599 r.²⁴ Informacje o teologii moralnej w Polsce w XVII w. występują też w pracach K. Górskiego z zakresu teologii życia wewnętrznego. Autor, wybitny znawca historii duchowości polskiej, poczynił szereg odniesień do teologii moralnej, uprawianej przez wielu autorów łącznie z pisarstwem ascetycznym. Omawiając poszczególne zakony tego okresu oraz jego przedstawicieli zaznaczał często ich rolę jako moralistów (np. Mikołaja z Mościsk). Podobnie w komentarzach do wydanych przez siebie tekstów duchowości chrześcijańskiej wskazywał na powiązania nurtu ascetyczno-mistycznego z teologicznomoralnym.²⁵ Również w opracowaniach historii innych dyscyplin teologicznych pojawiają się wzmianki o teologii moralnej. M. Jabłoński, przedstawiając ówczesną teorię duszpasterstwa, naświetlił oddziaływanie teologii moralnej na praktyki życiowe i postawy moralne tak duchowieństwa jak i wiernych. Dużo miejsca poświęcił znacznieszym teologom moralistom tego okresu np. Mikołajowi z Mościsk i Samuelowi z Lublina, podkreślając praktycyzm ich dzieł, które nazywa nawet podręcznikami duszpasterstwa.²⁶ Jak wiadomo przedłużeniem dzieł teologiczno-moralnych, były pisma ascetyczno-mistyczne, które w twórczości polskich moralistów stanowiły najpopularniejszy przekaz ich doktryny moralnej dla szerszego grona odbiorców. Wydaje się, że ten fakt za mało został uwypuklony przez autora artykułu. W związku z badaniem dziejów

²² Tenże, *Nauka Mikołaja z Mościsk o modlitwie wewnętrznej*, RTK 16 (1969) nr 3 s. 25—39.

²³ S. Ziemski, *Mikołaj z Mościsk*. W: FPS, Wrocław 1971 s. 273.

²⁴ F. Greniuk, *Autonomizacja teologii moralnej w XVII w.*, RTK 19 (1972) nr 3 s. 29—55.

²⁵ K. Górski, *Dzieje życia wewnętrznego w Polsce*. W: Tysiąclecie 1 (1969) s. 321—391; *Dzieje życia wewnętrznego dominikanów polskich w XVI—XVIII wieku (Problematyka i źródła)*, STNKUL 19 (1970) s. 76—84; *Życie wewnętrzne i religijne społeczeństwa*. W: HKP, t. cz. 2 (1974) s. 115 nn.; *Teologia ascetyczno-mistyczna (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 429—471; *Duchowość chrześcijańska*, Wrocław 1978.

²⁶ M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 307—361.

kaznodziejstwa polskiego XVI—XVIII w. M. Brzozowski stwierdził, że treść kazań wielu ówczesnych moralistów, szczególnie zaś T. Młodzianowskiego i Sz. S. Makowskiego, obok nauki wiary świętej dotyczyła w zasadzie zagadnień moralnych. Treści teologicznomoralne tych kazań dają możliwość poznania ogólnych zjawisk i tendencji religijnych epoki. Mimo, że stanowiły odpowiedź na konkretne zapotrzebowania, były zbyt często przesiąknięte abstrakcyjnymi rozważaniami scholastycznymi, co powodowało ich niejasność i małą komunikatywność.²⁷

Z innego punktu widzenia ocenił postawy etyczne, w tym także teologicznomoralne, S. Jedynak w artykułach na temat etyki polskiej. Ograniczając się do ogólnych sformułowań, autor wypowiedział o niej szereg sądów negatywnych, które stanowią nie tyle wynik szczegółowych, ile raczej pewnych z góry przyjętych założeń.²⁸

Bardziej pogłębione spostrzeżenia co do ówczesnej obyczajowości polskiej zawiera praca Z. Kuchowicza, który oparł się na materiale źródłowym i uwzględnił dotychczasowe badania, przeprowadzając pewne dalsze analizy, choć nie zawsze w pełni obiektywne.²⁹ Trzeba jednak przyznać, że całościowe ujęcie obrazu polskiej kultury w tym czasie jest znacznie utrudnione z powodu bogactwa jej form i przejawów. W najnowszym opracowaniu historii nauki polskiej, pomimo pominięcia nauk teologicznych, pewne dane co do teologii moralnej XVII w. znajdują się w dwóch artykułach o odrodzeniu i baroku, zredagowanych przez wybitnych znawców tych okresów, P. Rybickiego i H. Barycz. Badacza dziejów tej dyscypliny zainteresują szczególnie uwagi o ogólnych tendencjach, które rzutowały na rozwój polskiej nauki, prostujące wiele tradycyjnych ocen naszej rodzimej kultury XVI i XVII w.³⁰

Swego czasu A. Petrani, badając dzieje szkolnictwa teologicznego w Polsce, uwzględnił także nauczanie teologii moralnej, zarówno w ośrodkach akademickich jak i seminaryjnych. Teologia moralna była wykładana w ramach całości teologii scholastycznej, dopóki nie nastąpiło wyodrębnienie się poszczególnych dyscyplin.³¹ Uzupełnienie tych badań stanowi kilka nowszych artykułów o szkolnictwie w dawnej Polsce. M. Rechowicz zajął się Wydziałem Teologicznym Akademii Krakowskiej, wymieniając z bardziej znanych teologów moralistów wielokrotnego rektora tej uczelni Adama z Opatowa oraz jej profesora

²⁷ M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 361—429.

²⁸ S. Jedynak, *Etyka polska od Galla Anonima do Kadłubka*, SF 17 (1973) nr 1 s. 31—52; *Staropolskie wzory osobowe (Trzy nurty w etyce polskiej późnego odrodzenia)*, tamże, nr 5 s. 173—195; *Etyka polska od Konarskiego do Kołłątaja*, tamże nr 10 s. 33—47.

²⁹ Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII—XVIII w.*, Łódź 2¹977.

³⁰ P. Rybicki, *Odrodzenie*. W: HNP, t. 1 (1970) s. 197—436; H. Barycz, *Barok*. W: HNP, t. 2 (1970) s. 7—270.

³¹ A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*. W: Tysiąclecie 1 (1969) s. 255—321.

Sz. S. Makowskiego.³² L. Piechnik przedstawił nauczanie teologii moralnej, w tym również w uczelniach jezuickich.³³ Obok szkoły jezuickiej, znaczną rolę odegrała szkoła dominikańska, której poświęcony jest artykuł R. Świętochowskiego. Oprócz ogólnych wiadomości dotyczących nauczania teologii i teologii moralnej, zawiera wykaz szkół filozoficzno-teologicznych (XVI—XVIII w.) oraz *hekatontis* pisarzy zakonu kaznodziejskiego. Zestawienia te dają w miarę dokładny obraz dominikańskich ośrodków nauczania wraz z ich profesorami.³⁴ Specyficzny sposób uprawiania teologii moralnej w szkole franciszkańskiej poddał analizie H. Błażkiewicz, wykorzystując rękopiśmienne materiały pochodzące zasadniczo z zakonu braci mniejszych. Całość nauczania w tej szkole była oparta na systemie filozoficzno-teologicznym Jana Dunska Scota. Na tym tle autor poszerzył m. in. problematykę systemów moralnych w wykładach lektorów franciszkańskich.³⁵ Odnosi się jednak wrażenie, że autor darzy zbyt dużą sympatią szkolnictwo bernardynów. Omówiono też nauczanie teologii, a tym samym teologii moralnej, u karmelitów, paulinów, kanoników regularnych oraz innych szkół zakonnych nieco późniejszych.³⁶ Opracowania o charakterze raczej informacyjnym stanowią swoistego rodzaju kompendium wiedzy o nauce i nauczaniu teologii we wszystkich podstawowych ośrodkach teologicznych w Polsce. Cechuje je jednak pewna jednostronność. Np. przy opisie szkoły karmelitańskiej uwzględniono tylko karmelitów bosych, co mimo uwag wyjaśniających nie wydaje się słuszne. Dostrzega się różnice w zakresie wykorzystania źródeł archiwalnych i rękopiśmiennych. Niektórzy autorzy poprzez nagromadzenie wielu źródeł zakonnych zatracili szersze spojrzenie. Cenne natomiast są informacje na temat powiązań poszczególnych szkół i kierunków teologicznych w różnych zakonach.

Dużą wartość dla badań nad dziejami polskiej teologii moralnej ma-

³² M. Rechowicz, *Wydział Teologiczny Akademii Krakowskiej w XVII i XVIII w.* W: DTKP, t. 2 cz. 2 (1975) s. 9—30.

³³ L. Piechnik, *Akademie i uczelnie jezuickie*, tamże, s. 51—103. Por. B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrolersyjna w XVII—XVIII wieku*, tamże t. 2 cz. 1 (1975) s. 87—221.

³⁴ R. Świętochowski, *Szkolnictwo dominikanów*, tamże, t. 2 cz. 2 (1975) s. 221—287. Por. J. A. Spież, *Dominikanie w Polsce*. W: *Chrześcijańska odpowiedź na pytanie człowieka*, Warszawa b.r.w. (ok. 1972) s. 9—51.

³⁵ H. Błażkiewicz, *Szkoła franciszkańska*. W: DTKP, t. 2 cz. 2 (1975) s. 287—367.

³⁶ O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*. W: tamże s. 367—391; H. Czerwień, *Szkoła paulińska*, tamże s. 527—539; H. D. Wojtyńska, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie Kongregacji Bożego Ciała)*, tamże; s. 451—509; H. Z. Leszczyński, *Z dziejów kolegium prowincjalnego cystersów w Mogile*, tamże s. 413—451.

ją katalogi i wykazy rękopisów w poszczególnych bibliotekach czy archiwach. Przykładem tego typu opracowań może być wykaz zbiorów biblioteki seminarium duchownego w Lublinie opublikowany przez H. D. Wojtyską.³⁷ Z katalogów obejmujących tylko dzieła teologicznomoralne należy wymienić pracę P. Cz. Bosaka o zbiorach biblioteki klasztoru dominikanów w Krakowie.³⁸

W ostatnim okresie powstał na KUL szereg prac dyplomowych o teologii moralnej w XVIII w. na gruncie polskim.³⁹ Rozprawy te pozostają niestety w maszynopisach przechowywanych w archiwum uczelni. Tymczasem warto byłoby ogłosić je drukiem choćby we fragmentach, zwłaszcza że dotyczą pewnych szczegółowych zagadnień i to u przedstawicieli innych dyscyplin teologicznych oraz zajmują się polskim etosem i moralnością pojętą w szerokim sensie.

Dokonany przegląd odnośnej literatury pozwala stwierdzić, że dorobek badaczy nad polską myślą teologicznomoralną XVII wieku jest dość znaczny i stanowi duży wkład do całości badań nad polską nauką i kulturą tego okresu. Prace historyków polskiej teologii moralnej przyniosły wiele ustaleń co do głównych tendencji i idei typowych dla rodzimej obyczajowości. Szereg jednak zagadnień nadal oczekuje na wyczerpujące i poprawne metodologicznie opracowania. Postulat podjęcia dalszych badań dotyczy zarówno opracowanych już częściowo jak i innych problemów.

W badaniach tych należy w szerszym stopniu wykorzystać źródła i materiały rękopiśmienne przechowywane nie tylko w archiwach krajowych, ale i zagranicznych. Szczególnie trudno dostępne są materiały zgromadzone w seminariach diecezjalnych, zwłaszcza ze względu na brak odpowiednich katalogów. Udostępnienie tych zbiorów pozwoliłoby

³⁷ H. D. Wojtyska, *Katalog rękopisów biblioteki seminarium duchownego w Lublinie*, ABMK 28 (1974) s. 221—283; 29 (1974) s. 157—221; 30 (1975) s. 133—195.

³⁸ P. Cz. Bosak, *Moralia w bibliotece rękopisów dominikanów krakowskich*, CT 40 (1970) nr 1 s. 131—136.

³⁹ E. Kozakiewicz, *Etos szlachcica polskiego w XVII wieku na podstawie „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paśka*, Lublin 1972 (mps ArKUL); W. Charuk, *Moralność polska XVII wieku według pism Krzysztofa Opalińskiego*, Lublin 1972 (mps ArKUL); R. Świerakowski, *Moralność polska i postulaty jej odnowy w pismach ks. Piotra Skargi*, Lublin 1972 (mps ArKUL); W. Bratko, *Problematyka moralna w twórczości Łukasza Górnickiego*, Lublin 1975 (mps ArKUL); Z. Michałowski, *Odnowa moralna społeczeństwa środkami naprawy narodu i państwa w pismach ks. Szymona Starowolskiego*, Lublin 1975 (mps ArKUL).

na poznanie zupełnie prawie nie przebadanej karty dziejów teologii moralnej XVII w. wykładanej w seminariach duchownych. Interesujące dla badacza przeszłości rodzimej teologii moralnej byłoby poznanie wykładowców tego przedmiotu, ich formacji teologicznej, stosowanych pomocy dydaktycznych, i realizowanych programów nauczania.

Postulat kontynuowania badań należy skierować w szczególności pod adresem zakonów, przede wszystkim jezuitów i dominikanów jako najbardziej oddziałujących na całość uprawianej teologii moralnej w Polsce XVII w. Oprócz czołowych moralistów w zakonnych ośrodkach nauczania istniała cała grupa autorów mniej znanych i popularnych, a jednocześnie dość znacznie wpływających na szersze grono odbiorców (szkoły klasztorne czy konwentualne). Konieczne wydaje się też podjęcie dokładniejszych badań nad podręcznikami obowiązującymi w szkołach zakonnych oraz nad programem nauczania teologii moralnej w ramach teologii scholastycznej, lub w latach późniejszych jako samodzielnej dyscypliny teologicznej. Osiągnięte wyniki wypełniłyby niektóre luki istniejące wciąż w obrazie dziejów polskiej teologii moralnej tego okresu.

Andrzej F. Dziuba